

## АСОЦІАЦІЯ ЯК ОСНОВА ПОРІВНЯННЯ В ДИСКУРСІ МИХАЙЛА СТЕЛЬМАХА

*Осміслено дискурс як когнітивно-комунікативно спрямований спосіб оперування мовними одиницями. Простежено зв'язок між структурно-семантичною організацією порівняльної конструкції та характером асоціативного мислення письменника як суб'єкта пізнання та мовлення.*

*Ключові слова: асоціація, асоціативна техніка, ситуація-асоціат, порівняльна конструкція, еталон порівняння, дискурс.*

Когнітивно орієнтована сучасна наукова парадигма утверджує тезу про те, що «світ не відображається, а інтерпретується, створюється за допомогою людської психіки» [6, с. 35]. При цьому в системі феноменів психічної діяльності людини актуалізується асоціація як динамічний тимчасовий нервовий зв'язок між двома й більше психічними явищами (відчуттями, уявленнями, почуттями, думками, образами тощо) [4, с. 235].

Поняття асоціації відоме ще з часів Платона й Аристотеля. Зокрема, Платон розглядав можливості пригадування образів за схожістю й суміжністю. Водночас Аристотеля вважають засновником першої класифікації асоціацій за подібністю, суміжністю та контрастом [3, с. 27]. Загалом же асоціанізм виокремився як самостійна течія в психологічній думці, де при різних підходах зберіглося інваріантне розуміння асоціації як внутрішнього зв'язку між явищами свідомості. Одним із шляхів осмислення асоціації є аналіз мовних одиниць, що репрезентують асоціативний мисленнєвий процес. У такому ракурсі насамперед можна розглянути порівняльні конструкції. Мета даної статті – виявити особливості асоціативного осмислення дійсності в порівняльних конструкціях Михайла Стельмаха. Відповідно до мети ставляться завдання: 1. Окреслити теоретичні засади зв'язку асоціації та порівняння. 2. На фоні вербалізації асоціативно-порівняльних процесів представити дискурс як когнітивно-комунікативно спрямований спосіб оперування мовою. 3. Простежити зв'язок між закономірностями моделювання порівняльних конструкцій та особливостями асоціативної техніки письменника.

Зв'язок одного стану мислення з іншим активує пізнавальну діяльність. Так, у випадку асоціації за подібністю невідомі предмети, явища, ситуації увиразнюються через співвідношення з добре відомими предметами, явищами, ситуаціями, які входять у фонові знання суб'єкта. Їх актуалізація дає підстави для наступної когніції, що зводиться до встановлення подібності двох предметів, явищ чи ситуацій. Тим самим суб'єкт пізнання реалізує когнітивну модель порівняння, де виокремлюються: а) об'єкт порівняння (те, що порівнюють); б) еталон порівняння (те, з чим порівнюють); в) спільна ознака порівняння [1, с. 8]. Врешті, пізнавальна порівняльна діяльність суб'єкта втілюється в порівняльній конструкції, що виступає елементом мовної системи. При цьому прототипною конструкцією виступає складнопідрядне

порівняльне речення, де головна частина репрезентує об'єкт порівняння, а підрядна – еталон порівняння. Подібність порівнюваних величин маніфестує подібність лексико-семантичного оформлення предикатних позицій головної та підрядної частин. Що стосується порівняльного сполучника, то він кваліфікується як показник порівняння та виразник порівняльного семантико-синтаксичного відношення [2, с. 8-11].

Добір порівняльних сполучників, характер лексико-семантичного оформлення предикативних частин та способи репрезентації еталонного змісту в підрядній частині стають виявом буття в мові людини, що водночас виступає суб'єктом пізнання. Все це дає підстави для використання поняття дискурсу як форми оперування мовою, особливого використання мови для конструювання особливого світу, який у науці часто називають термінами «ментальний світ», «можливий (альтернативний) світ» [5, с. 39]. Отож, дискурс актуалізує той чи інший погляд на світ. Іншими словами, це вербальне реконструювання та інтерпретація дійсності, що слугує само-репрезентації суб'єкта пізнання як мовної особистості. Відповідно будь-який дискурс особистісно орієнтований: за мовними одиницями стоїть мовна особистість, яка володіє системою мови з огляду на індивідуальні параметри своєї психічної та когнітивної діяльності. У цьому плані порівняльну конструкцію як фрагмент мовної системи, що репрезентує модель пізнання, можна розглядати і як елемент дискурсу.

Оперування мовою не обмежується репрезентацією інтерпретації реальності, а передбачає введення кожної мовної одиниці в прагматичний простір, де вона слугує засобом реалізації комунікативних інтенцій мовця та бере участь в оформленні мовленнєвих актів – цілеспрямованих дій мовця в ситуації безпосереднього спілкування зі слухачем. На цій основі можна зробити узагальнення й осмислити дискурс як когнітивно-комунікативно спрямований спосіб оперування мовою в ході осмислення суб'єктом дійсності з метою здійснення впливу на адресата, якому пропонується репрезентація тих чи інших аспектів буття суб'єкта в інтерпретований ним реальності. У такому контексті визрівають думки щодо спростування традиційної тези про те, що порівняльна конструкція виступає результатом процесу пізнання. Вона є всього лиш втіленням пізнавальної діяльності суб'єкта. А результатом цієї діяльності є усвідомлення суб'єктом подібності реальній дійсності, що детермінує потребу його самовираження як мовця, котрий використовує порівняльну конструкцію як засіб для реалізації своєї комунікативної мети.

У контексті когнітивних параметрів дискурсу Михайла Стельмаха складна порівняльна конструкція, з одного боку, виступає втіленням порівняльної моделі засобами мови, з іншого, – її можна розглядати як авторську кодову систему, що потребує інтерпретації й тлумачення. Саме цей бік найбільш рельєфно представляє її як елемент дискурсу. Оперування складнопідрядним порівняльним реченням при створенні текстів репрезентує вияв буття письменника в мові. У цьому плані можна зосередитись на виборі ним еталонів порівняння.

Відображені в підрядній частині еталони порівняння узгоджуються з ситуаційно-асоціатами, що входять у систему фонових знань суб'єкта пізнання. Відповідно типізація еталонів порівняння дозволяє реконструювати базу асоціатів та виявити способи актуалізації фонових знань у процесі асоціювання. Дискурс Михайла

Стельмаха засвідчує два види актуалізації асоціатів: конструктивно-образний та відтворювальний (безпосередній).

У першому випадку ситуація-асоціат окреслюється, але не відтворюється безпосередньо, а перевіряється у свідомості суб'єкта засобом актуалізації в її структурі учасників пізнаваної ним ситуації. Це робить асоціат ірреальним, гіпотетичним. Такий тип асоціювання засвідчують ірреально-порівняльні конструкції, які переважають у дискурсі Стельмаха. Це речення, де засобами зв'язку виступають модальні сполучники на зразок *наче, неначе, мов, ніби, мовби, начебто* та подібні, які, виступаючи показниками порівняльних відношень, одночасно ірреалізують зміст підрядної частини. Відповідно й семантику цих конструкцій становить розкриття актуальної для суб'єкта ситуації дійсності через порівняння її з ірреальною, вигаданою ситуацією, що усвідомлюється як її суб'єктивний образ, суб'єктивне бачення. Наприклад: *Тепер обличчя Левка здавалося йому ще страшнішим, неначе з нього випущено кров*. Порівняй: фонові знання та ймовірна ситуація-асоціат – *3 людини випускають кров*; сконструйована ситуація-асоціат – *3 обличчя Левка випущено кров*. У результаті на актуальну реальну ситуацію накладається її образне асоціативне бачення: *Тепер обличчя Левка здавалося йому ще страшнішим* + *3 обличчя Левка випущено кров*.

Висока частотність ірреально-порівняльних конструкцій у текстах Стельмаха корелює з їх певною змістовою однотипністю. Так, письменник моделює асоціації, що в суспільному досвіді осмислюються як еталони нестандартності, екстраординарності, навіть нереальності. Водночас окреслюється й інша закономірність: репрезентована в головній частині актуальна ситуація, як правило, відхиляється від типового перебігу подій у житті, порушує усталений порядок. Атиповість увиразнюється асоціацією з уявною нестандартною ситуацією, в якій функціонують учасники реальної. Простежується щось на зразок мовної гри, де реалізується «ефект парадоксу», коли незрозуміле пояснюється незрозумілим, незвичайне – незвичайним, коли формується, так би мовити, художнє бачення, що узгоджується з інтуїцією цілісного буття. При цьому можна окреслити закономірності пізнання й осмислення автором нетипового, представивши еталони нестандартності, як-от: 1) незвичайні фізіологічні стани: *Богдан здригнувся, наче через його плечі перетягли кием*; 2) гіперболізовані, нереальні події: *Невимовна туга стоїть у її очах-волошках, наче їх зсередини торкнувся серп*; 3) уособлення неживої матерії: *[Надворі вже зовсім розвиднілось, а] в світлиці теплим воском плачуть свічі, немов оплакують смерть найкращих рядків щоденника*; 4) повідомлення про втручання в реальну дійсність потойбічних сил: *Та чомусь і тягло більше до неї, ніби сам дідько в медах викупав її*; 5) ситуації не-буття: *[Ось збоку на невидимій воді озвалися пташині крила, і] тиша-тиша, ніби й не було, ніби й нема воєн на світі*.

Безпосереднє асоціювання пов'язане з відтворенням із системи знань типової, загальновідомої ситуації. Будучи реальною, вона не актуалізована стосовно часу, позбавлена часової локалізації та стосується узагальненого суб'єкта. Такий мисленевий процес презентують реально-порівняльні конструкції на зразок *В матері не відтале серце сіялись і сіялись Маркові слова, як під Новий рік сіється в хаті жито-пшениця і всяка пшениця*. Це речення зі сполучником *як*, які розкривають

зміст головної частини, що виражає актуальну для суб'єкта ситуацію дійсності, через порівняння зі змістом підрядної, що репрезентує типову, подібну до представленної в головній частині ситуацію. Як протидія до втіленого в ірреально-порівняльних реченнях конструктивного асоціювання, відтворення асоціатів, позначених у реально-порівняльних структурах, пов'язане в дискурсі Стельмаха з однією особливістю: невисока частотність речень реального порівняння не заперечує різноплановості представлених у них асоціатів, які важко типізувати. Так, безпосередньо вживаються як асоціати ситуації, що позначають: типові стани природи – *Її дивовижно м'яка врода зсередини пробивалася на обличчя, як у передосінній день з-за хмар проглядає сонце*; процеси в рослинному й тваринному світі – *Вся вона зсередини наливається чеканням, як наливається дерево соком*; *Важкі думки й тепер прокльовують мозок, як хижий птах прокльовує свою шкаралупу*; психофізіологічні стани людини – *[Він, забутий людьми, мав свою муку, і] од неї стогнали його крила чи душа, як стогне людина*; *І защеміло серце, як перед лихом щемить*; поведінка людини за певних життєвих обставин *[Здається, земля думає свою думу перед тим, як піти в ріст;] думає і прислухається до чогось, як думає і прислухається до всього і до себе жінка, що почула себе матір'ю тощо*.

У контексті комунікативної площини дискурсу Михайла Стельмаха порівняльні конструкції, відтворюючи його когнітивну позицію як суб'єкта пізнання, презентують його авторське мовлення та слугують засобами оформлення репрезентативних мовленнєвих актів. Водночас представлений у них механізм асоціювання дає підстави говорити про складний акт, де у висловленні, що узгоджується з головною частиною, констатується повідомлення про певний стан справ в об'єктивній дійсності. Висловлення, пов'язане з підрядною частиною, фактично надлишкове й не стосується реальності. Однак, вступаючи у зв'язок з інформативно необхідним висловленням, воно засвідчує притаманний мовцеві спосіб пізнання дійсності через асоціювання й тим самим слугує засобом експресії. Так, мовленнєвий акт *Крізь тонке кросно зморщок ще проглядала прив'ядаюча краса, як в осінній день крізь сітку павутиння проглядає в затінку калинове гроно* можна декодувати через два етапи: 1. Висловлюючи речення *Крізь тонке кросно зморщок ще проглядала прив'ядаюча краса*, мовець констатує певний факт дійсності. 2. Актualiзуючи при цьому висловлення як в осінній день крізь сітку павутиння проглядає в затінку калинове гроно, мовець засвідчує свій психологічний стан, при якому констатована реальна ситуація викликає ті ж асоціації, що й загальновідомий типовий стан у природі. Фактично висловлення, що репрезентує ситуацію-асоціат, представляє мовця як людину, якій притаманне асоціативне бачення світу. Отож, втілене в порівняльній конструкції асоціювання зумовлює використання її в дискурсі Михайла Стельмаха для оформлення складного, контамінованого мовленнєвого акту репрезентативно-експресивного типу, де констатація обтяжується самовираженням мовця як суб'єкта пізнання.

Таким чином, асоціативний мисленнєвий процес, що детермінує пізнавальну діяльність суб'єкта, знаходить втілення в структурі складної порівняльної конструкції. У цьому плані дискурс Михайла Стельмаха, вирізняючись специфікою оперування складнопідрядними порівняльними реченнями, засвідчує такі особливості асоціативної техніки письменника: 1) актуалізація в системі фонових знань ситуа-

цій-асоціатів як екстраординарних або типових подій; 2) модифікація екстраординарних асоціатів та безпосереднє відтворення типових; 3) модальна інтерпретація екстраординарних ситуацій як гіпотетичних, а типових – як узагальнених реальних; 4) використання асоціювання з метою увиразнення об'єкта пізнання та самовираження суб'єкта пізнання як мовленнєвої особистості, що структурує складні мовленнєві акти репрезентативно-експресивного типу.

Загалом же осмислення асоціації як основи порівняння, а також аналіз співвідношень між структурно-семантичною організацією складнопідрядного порівняльного речення та характером асоціативної техніки письменника окреслює перспективи для досліджень на предмет втілення асоціювання в інших типах порівняльних конструкцій. Водночас видається цікавим простежити зв'язок асоціації та порівняння в різноманітних дискурсах з метою виявлення співвідношень між загальнонаціональним та індивідуальним мовомисленням.

### Література

1. Девятова Н. М. Сравнение в динамической системе языка / Н. М. Девятова. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2010. – 320 с.
2. Заборна М. С. Порівняльні конструкції в системі складнопідрядного речення української мови / М. С. Заборна. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2001. – 28 с.
3. Психология : словарь / Под ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – М. : Изд. Политиздат, 1990. – 494 с.
4. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : напрями та проблеми / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – 712 с.
5. Степанов Ю. С. Альтернативный мир. Дискурс. Факт и принцип причинности / Ю. С. Степанов // Язык и наука конца XX века : Сб. ст. – М. : Рос. гос. гуманит. ун-т, 1995. – С. 35-73.
6. Фрумкина Р. М. Самосознание лингвистики – вчера и завтра // Рос. акад. наук. Изв. АН. Серия л-ры и языка. – 1999. – т. 58. – № 4. – С. 28-38.

### ***Zaoborna M. Association as the basis for comparison in the discourse by Mykhailo Stelmah***

*Discourse as a cognitive and communicatively directed way of language unit operating has been thought out and discussed in the article. Connection between structural and semantic organization of comparative structure and the character of associative thinking of the investigated writer as the subject of cognition and speech has been observed.*

*Key words: association, associative technique, situation-associate, comparative structure, etalon of comparison, discourse.*

### ***Zaobornaya M. S. Ассоциация как основание сравнения в дискурсе Михаила Стельмаха***

*Осмысливается дискурс как когнитивно-коммуникативно направленный способ оперирования языковыми единицами. Прослеживается связь между структурно-семантической организацией сравнительной конструкции и характером ассоциативного мышления писателя как субъекта познания и речи.*

*Ключевые слова: ассоциация, ассоциативная техника, ситуация-ассоциат, сравнительная конструкция, эталон сравнения, дискурс.*